

JEROEN VIS

Een brief aan dr. Francis Fukuyama, naar
aanleiding van 'De grote scheuring'

Geachte heer Fukuyama,

Wellicht staat het u nog voor de geest: tussen twee belangrijke afspraken in was u in oktober 1999 heel even in Nederland. Het was een mooie herfstdag en vanuit de hogere verdieping van het gebouw van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen keken we uit over Den Haag. U sprak gedurende een uur met een aantal vertegenwoordigers van de ondernemers en een handvol intellectueel geïnteresseerden die inderhaast waren opgetrommeld. Voor mij was het de eerste keer dat ik u in levenden lijve zag en hoorde. Uw aankondiging van het einde van de geschiedenis, die u als een Hegel redivivus op het einde van twintigste eeuw de wereld rondbracht en die uw faam verbreidde, had mij al wel bereikt. De liberale democratie kreeg door uw analyse de betekenis van een wereldhistorisch optimum, waarna in principe niets nieuws meer zou volgen dat als een verbetering of vooruitgang zou kunnen worden aangemerkt. En inderdaad, sinds Hegels dagen was dit niet veel meer vertoond: iemand die de richting van de pijl van de geschiedenis wil interpreteren en daarin aldus een normatieve kwaliteit onderkent. Zo iemand heeft durf, maakt zich kwetsbaar (dat is wel gebleken) en verdient veel respect.

Het was fascinerend om te zien hoe u nu uw nieuwste onderzoek (*The Great Disruption*) naar de sociale samenhang in de westerse samenleving presenteerde en het verbond met het eerdere thema van de politieke en economische ontwikkeling. De gelegenheid voor discussie was be-

perkt maar in het gezelschap leek vooral veel ondersteuning voor uw hypothese dat de richting van de geschiedenis enerzijds onverbiddelijk is: de modernisering van de wereld is niet te stoppen en het systeem dat erbij hoort is dat van de liberale democratie. Anderzijds geldt ook dat het wat betreft de feitelijke resultaten nog alle kanten op zou kunnen, gezien de aan- of afwezigheid van het sociale en culturele kapitaal in de samenleving om aan die ontwikkeling adequaat tegemoet te komen.

Precies op dat laatste punt stelde ik u toen een vraag. Wat is de normatieve betekenis van de liberale democratie als we niet kunnen uitsluiten dat ze in feite onderdeel is van een groter geheel van de wereldgeschiedenis, waarbinnen de fenomenen van uitsluiting, uitbuiting en onderdrukking steeds sterker worden. Heeft uw theorie dan niet in hoge mate een utopisch karakter, of is ze niet feitelijk een ideologisch instrument dat de werkelijke gang van zaken in de wereld toedekt, in plaats van verheldert?

De vraag was gesteld en kreeg van u ook een antwoord, maar omdat we maar kort tijd hadden stelde ik u, toen we bij het weggaan nog een aantal woorden wisselden, een schriftelijke uitwisseling voor, waarin ik mijn vraag wat gedetailleerder zou uitwerken. Het heeft enige tijd geduurd. Ik heb intussen een bezoek gebracht aan Mexico. Dat heeft me geholpen om scherper te zien waar mijn vraag aan u op gebaseerd is. Bij deze ontvangt u mijn uitgewerkte vraag. Hopelijk geeft het u aanleiding om erop in te gaan.

Om te beginnen: ik ben onder de indruk van de schoonheid van uw theorie. Zij toont ons een onvermijdelijkheid aan de ene kant. De modernisering die vanuit het westen heeft ingezet en die wereldwijd in alle levensgebieden is doorgedrongen, biedt de sleutel tot de verklaring van de toestand in de wereld. De openheid van de westerse maatschappijen, de vrijheid van het individu, het beheersen van het maatschappelijke en publieke veld zónder het gezag

van uniforme morele of religieuze argumenten, berust als zodanig op een set universele waarden. Deze maken dat in de geschiedenis alleen nog varianten op deze waarden voortgebracht zullen worden, maar verder geen wezenlijk andere richting in geslagen kan worden. De alternatieven die in naargeestige uithoeken als Iran of Servië worden uitgedacht, krijgen nooit de status van een serieus alternatief. Aan de andere kant staat in het klimaat van individuele vrijheidsbeleving en verwerkelijking de sociale samenhang onder druk. De erosie van de familie, de stijgende misdaad en het geslonken vertrouwen in de instituties zijn er een onmiskenbaar teken van. U noemt dat de grote scheuring.

De kern van uw boek is naar mijn idee dat u uw stelling over het einde van de geschiedenis overeind houdt, terwijl u op empirische basis een stelling betreft waaruit blijkt dat de grote scheuring in de westerse samenleving zich inderdaad heeft voorgedaan en dat daardoor deze samenleving van binnenuit bedreigd wordt. Er is echter een tendens waar te nemen dat de ergste gevolgen van de grote scheuring intussen al weer op hun retour zijn. Zo dalen de misdadcijfers, nadat ze eerst in de loop van de jaren '60 en '70 dramatisch gestegen waren. Ook ondervindt het gezin weer meer achting, zij het dat de eigenlijke vorm die aangepast is aan de tijd nog gevonden moet worden. In ieder geval neemt het aantal buitenechtelijke geboorten overal in het westen weer af.

Tenslotte neemt ook het vertrouwen in instituties weer enigszins toe. De samenhang van de samenleving – zo stelt u – is geen zaak van natuurnoodzakelijke ontwikkeling, zij is een moreel goed dat voortgebracht wordt in relatie met de politieke, de economische en de sociale context. En het is nog steeds heel goed mogelijk dat doordat een basis in de samenleving ontbreekt, de richting van de ontwikkeling van de geschiedenis toch een andere wordt dan ze idealiter zou moeten zijn. U handhaaft uw optimistische visie. Maar enige onzekerheid laat u toe. De wereld is dus wel in

theorie op het einde van haar ontwikkelingsgeschiedenis, feitelijk ligt de horizon open.

Het is indrukwekkend wat u allemaal uit de boekenkast heeft gehaald om deze stelling te onderbouwen. Misdaadstatistieken uit de negentiende eeuw moeten aantonen dat de nu gewenste ontwikkelingen wat betreft het herstel van de sociale samenhang, eerder hebben plaatsgevonden en wel door de invloed van het Victorianisme. De statistische vergelijking van het verschil in beloning van mannen en vrouwen, nog uitgesplitst naar zwart en wit, maakt duidelijk hoezeer beloning een cultureel patroon veronderstelt, waarin de verschillen wel degelijk een rol spelen. En hoe dit patroon geleidelijk aan het veranderen is.

Zo is er veel te leren en te onderscheiden en uw boek is een wandeling door de tijd die veel oplevert. Uw these van het einde van de geschiedenis blijft en u vult haar aan met een aantal gegevens uit de sociale wetenschappen. Daarmee neemt u weg wat veel van uw critici u verweten: dat u een man bent die in ideeën leeft en die de feitelijke ontwikkelingen neemt als illustratie daarvan.

Uw boek is zonder meer een topper en een knap stuk werk. Een licht gevoel van onrust kon ik echter bij lezing en herlezing niet onderdrukken. Uw optimisme is aanstekelijk, maar voor mij toch niet 100 procent overtuigend. Ook toen ik mijn vraag in oktober jongstleden aan u stelde en een begin van antwoord kreeg speelde datzelfde gevoel. Er is een factor van onrust, die mij steeds doet zeggen: "Wacht even. Dit lijkt op een sluitende theorie, maar het is het niet."

Toen ik in de maand april vanaf de Mexicaanse zijde van de grens naar de Verenigde Staten keek, wist ik opeens duidelijk wat het was. Uw verhaal is een verhaal van de winnaars van de wereldgeschiedenis. Winnaars tot nu toe dan. Het is niet het verhaal van de verliezers. Het is het verhaal van de toenemende productie en rijkdom. Niet van het ver-

lies van oorspronkelijke levenskwaliteit. De toenemende transparantie in verhoudingen, die vooral juridisch worden beleefd, maakt zeker onderdeel uit van uw optimistisch verhaal. Minder is dat het geval met de machteloosheid aan de onderkant van de maatschappij. Respect en gelijkheid zijn mooie begrippen.

Maar wat heb je eraan als je aan de verkeerde kant van de grens woont? Om bij het buurland van de Verenigde Staten Mexico te blijven: meer dan de helft van de negentig miljoen inwoners daar heeft geen enkel deel aan toenemende rijkdom. Deze mensen leven in grote armoede, die zelfs is toegenomen de laatste dertig jaar. De vrijheid en de globalisering komen over hen heen als krachten die aan de laatste fundamenten van hun bestaan knagen. Ze beleven de nieuwe tijd niet als vrijheid, maar als onderdrukking. Andere machten nemen bezit van hun wereld. Diep in henzelf wordt iets gebroken. Wat voor de anderen als een perfect instrument ter vergroting van hun bereik en levenssfeer telt, is voor degenen die de geschiedenis van deze ontmoeting ondergaat een instrument dat hem marginaliseert. Dit geldt voor brede lagen in de bevolking, maar zeker voor de oorspronkelijk indiaanse bevolking die in de marge overleeft, waar zij met inzet van veel energie tegen de van buiten komende agressie stand moet proberen te houden. In een land als Mexico is voor mij duidelijk geworden dat het cultureel het stadium van een koloniale samenleving nooit heeft overwonnen. De kolonisten zijn alleen nooit vertrokken. Zo is het op vele plaatsen in de wereld.

Toen ik vanuit dit perspectief uw boek nóg eens las, werd me ook duidelijk waarom u bijvoorbeeld tegen multiculturalisme en tweetalige opvoeding bent, of althans van mening bent dat dit volslagen contraproductief is als het gaat om het geven van eigenwaarde aan minderheidsgroeperingen. Cultuur als een onderscheidend iets staat voor u de algemeenheid van een politieke en economische struc-

tuur in de weg. Cultuur dient naar uw mening vooral de communicatie te bevorderen en te vereenvoudigen. Waar uw sympathie naar uitgaat is duidelijk wanneer u stelt dat de moderne democratieën in dit opzicht hun eigen toekomst vorm moeten geven en u het terugdraaien van de tweetaligheid in Californië begroet als een positief signaal.

De betekenis die godsdienst voor u heeft is al even functioneel. Godsdienst brengt nuttige ideeën in omloop, zorgt zelfs voor bijbehorende motivaties om deze ideeën uit te voeren. Maar godsdienst op zichzelf genomen is een irrationele en au fond barbaarse en op het verleden berustende manier om mensen samen te binden. Meer en meer, voorspelt u, zal met een beroep op rationele waarden en verwijzing naar een institutionele geschiedenis van de vrijheid voorzien worden in de leemten die de godsdienst laat als zingevingsysteem. Waarbij om redenen van nostalgie, behoefte aan herkenbaarheid en ritueel, continuïteit en functionaliteit een milde vorm van religie zal blijven bestaan die voornamelijk de burgerlijke deugden onderstreept.

Uw visie op de maatschappij als een systeem, waarin de percepties van tijd tot tijd de noodzakelijke loop verstoren of ophouden, doet inderdaad wel denken aan de beroemde uitspraak van Hegel dat het jammer is voor de geschiedenis als deze zich niet houdt aan haar noodzakelijke loop. Alleen leven wij in de 21ste eeuw en zijn we gewaarschuwd door de verschrikkingen van wereldoorlogen en is de schaduwzijde van technologische vooruitgang ons duidelijk geworden zoals ze voor Hegel nog niet duidelijk kon zijn. Dat de universele orde zou kunnen betekenen een overheersing van de ene groep door de andere is theoretisch niet te rechtvaardigen en juridisch niet in te passen.

Maar wanneer het recht niet wordt ondersteund door een moraal is dat echter wél mogelijk. Het recht zou een voertuig kunnen zijn voor het onrecht. In Hegels Fenome-

nologie van de Geest is er sprake van een dergelijke omslag, wanneer de idealen van de Franse revolutie ten tonele komen: gelijkheid, vrijheid en broederschap. Dege-
nen die deze idealen vertegenwoordigen door ze te claimen voor zichzelf vestigen vervolgens een regime van terreur dat alle andere mensen onderwerpt. Er is geen ontsnappen aan een totalitair regime, vooral niet als dit vrijheid in zijn vaandel voert. De proletarisering van een groot deel van de huidige wereldbevolking vraagt misschien niet zozeer een theoretische synthese die u aan-draagt, maar vooral een praktische synthese als het gaat om hun daadwerkelijke vrijheid.

Zonder een met religieuze bezieling gedragen belofte van universele broederschap, zal een universele orde die gedragen wordt door een minimum moraal van de verdraagzaamheid wellicht gemakkelijk kunnen omslaan in een totalitair systeem. In zo'n context is een religie zonder God een onbetekenende grootheid. Ze kan niet worden overgedragen op anderen, ze vormt geen kritische kracht, ze levert niets nieuws op. De karakterisering 'opium van het volk' die Marx er ooit aan gaf, zou opnieuw van toepassing kunnen zijn. Een samenleving zonder inhoudelijke waarden, dat wil zeggen waarden die ook beleefd worden als verwerkelijking van een niet geconstrueerde inhoud, kan onder aanroeping van idealen van universele vrijheid in feite leiden tot opnieuw de dictatuur van de sterkste. Een natuurtoestand die zich als het ware kleedt in het gewaad van de rede. Ziet u daarvoor geen aanwijzingen?

Drugs, seksuele exploitatie en sociale uitbuiting door lonen die geen bestaansminimum geven bepalen de situatie van de meerderheid van de armen op onze planeet. De grensstreek in het noorden van Mexico geeft in een oogopslag de werkelijke verhoudingen prijs die zich daar afspe-len. De rijken van de wereld leven ten koste van de armen. Ook al zijn ze zich dat niet altijd zo bewust. Helpt de liberale democratie, die geen gemeenschappelijke waardebe-

paling kent tenzij dan de algemene tolerantie en juridische vrijheid, om aan deze situatie een keer te geven?

U heeft een groot vertrouwen in de spontane organisatie van waarden. De morele innerlijke motivatie hoeft niet meer te zijn dan eigenbelang, welbegrepen, dat wil zeggen op termijn uitgezet. Als dit de basis is voor moraliteit dan is het inderdaad onmogelijk geworden hieraan ook een zingeving te verbinden die religieus van oorsprong is. Feit is echter dat dit voor de meeste mensen op de wereld nog steeds wél het geval is. Zij zullen zich ook uit innerlijke overtuiging willen houden aan een afgesproken regel. Waarvoor of voor wie zal de mens, als het er op aankomt, dan kiezen? Is dat een zwakte, een onaangepastheid aan de moderne tijd of kan het naar uw mening ook een kracht zijn?

Optimistisch zegt u dat “moderne, postindustriële, kapitalistische economieën een constante vraag naar sociaal kapitaal zullen genereren. *Op de lange duur* zouden ze ook in staat moeten zijn toereikende hoeveelheden sociaal kapitaal te leveren om aan de vraag te voldoen. We kunnen daar tamelijk gerust op zijn omdat we weten dat privé-persoonen die hun eigen, zelfzuchtige doelen nastreven ertoe neigen sociaal kapitaal en de daarmee geassocieerde deugden zoals eerlijkheid, betrouwbaarheid, wederkerigheid enzovoort te produceren.”

U geeft voorbeelden die inderdaad aantonen dat het niet uitgesloten is, dat het nastreven van eigenbelang soms een betere samenleving voortbrengt. Maar naast deze voorbeelden zijn er naar mijn idee talloze andere waarin dit niet het geval is. Bijvoorbeeld het wereldwijde misbruik van kinderen levert voor de gebruikers voornamelijk voordelen op. Wie betaalt de rekening? Het mishandelde en vermoorde kind kan niet meer voor zichzelf spreken. Wat rechtvaardigt overigens uw veralgemenend optimisme, behalve het geloof in de onzichtbare hand, die een seculiere vertaling is van de goddelijke voorzienigheid?

Met de onzichtbare hand kunnen grenzen overschreden worden die tot nu toe weerstand ondervonden van de diverse levensbeschouwingen. Stel dat men in vrijheid besluit om ruimte te geven aan een ‘menselijk’ superras, in naam van technologische vooruitgang en wetenschappelijk onderzoek? In een maatschappij waarin eigenbelang centraal staat zal daaraan geen grens gesteld kunnen en hoeven te worden. Door welke waarden kan een maatschappij in zulke kwesties geleid worden, wanneer respect en tolerantie – in feite mooie woorden voor onthouding en afzijdigheid ten aanzien van alle inhoudelijke waardebeslissingen die het gemeenschappelijke raken – de enige waarden zijn die universeel te maken zijn? Op basis van uw optimistische inschatting kan ik me voorstellen dat er weliswaar sprake zal zijn van de ontwikkeling van sociaal kapitaal. Maar tevens kan ik me voorstellen dat degenen die daarvan de vruchten plukken niet dezelfde zijn als degenen die ervoor offers brengen.

Geachte heer Fukuyama, mijn ene vraag is in vele onderdelen uiteen gevallen, maar ze blijft overeind staan. Ik heb wellicht reeds te veel van uw tijd in beslag genomen. Omdat u een man bent met een zekere invloed, kunnen ook mijn bescheiden vragen wellicht een bijdrage leveren. Uw boek heeft mij geholpen om scherper te zien waar de uitdagingen vandaag liggen. Ook al is de politieke articulatie van een alternatief voor de liberale democratie zelf nog geen feit, de feiten weerspreken naar mijn mening uw theorie dagelijks in miljardenvoud.

De samenhang van de samenleving is een thema dat niet alleen voor de overwinnaars van belang is, maar vooral voor al diegenen die slachtoffer zijn van de voortschrijdende modernisering. Het einde van de geschiedenis kan wat mij betreft nog niet geschreven worden voordat de slachtoffers in hun waarde zijn hersteld. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat voor verder onderzoek in ieder geval een vraag steeds opnieuw actueel is: “Mens, waar

ben je?” De vraag naar de mens is wat mij betreft de vraag naar de verantwoordelijkheid die hij al of niet wil nemen voor de ander; naar de waarde die niet in hemzelf zijn fun-dering vindt, maar in een transcendente grond. De liberale mensvisie biedt op dit punt geen enkel houvast.

Uw reactie zie ik met belangstelling tegemoet.

Hoogachtend

Dr. Jeroen Vis

Reactie op essay van Nederlandse wetenschapper

Geachte dr. Vis,

Mijn verontschuldigingen voor de grote vertraging met mijn antwoord op uw zeer doordachte brief. Ik had de brief verkeerd opgeborgen maar weer teruggevonden en waardeer het zeer dat u de tijd nam om mij te schrijven.

Ook ik ben de afgelopen maanden twee keer in Mexico geweest en ik heb een heel andere reactie op de situatie daar. De verkiezing van Vicente Fox heeft een verbazende mate van optimisme over de toekomst op gang gebracht, die in scherp contrast staat met de stemming gedurende de laatste keer dat ik daar was, twee jaar geleden. Voor het eerst is Mexico op weg naar een echte democratie, op hetzelfde moment dat de neoliberale hervormingen, die al waren begonnen door Carlos Salinas en werden onderbroken door de crisis van de peso, hun vruchten beginnen af te werpen in een zeer hoog economisch groeicijfer. Ik zag dezelfde armoede en drugs aan de grens als u, maar

ook een enorm aantal nieuwe banen in mequiladora-fabrieken die tien jaar geleden niet bestonden, waardoor een hoop Mexicaanse boeren nu voor het eerst de gelegenheid hebben aansluiting te krijgen bij de moderne wereld.

Het probleem van Mexico is altijd in de eerste plaats een politiek en in de tweede plaats een cultureel probleem geweest. Fox zal met veel *van* zijn beloften niet in staat zijn ze waar te maken, maar er is tenminste hoop op schoonmaak van de corruptie, vriendjespolitiek en gunsten die de jaren van PRI-regeringen kenmerkten. Mijn vertoog in *The Great Disruption* was niet dat het spontaan wel goed komt met morele waarden, maar dat we kunnen verwachten dat het die richting uit gaat mits je zou mogen uitgaan van een fatsoenlijke politiek en een liberaal bestel. Niets hiervan heeft Mexico gehad in zijn geschiedenis en pas nu gaat het land mogelijk een tijdperk in waarin dit mogelijk wordt.

Ik denk dat de norm die u stelt, dat de waardigheid van allen erkend moet zijn voordat je het einde van de geschiedenis kunt uitroepen, te hoog is. Welk sociaal systeem kan dat ooit willen halen? In elk geval niet degenen ter linkerkant (waarvan het PRI-regime een variant was), die de armoede niet hebben afgeschaft. Ik respecteer zeer het katholieke sociale denken vanwege zijn aanzien, maar het type welvaartsstaten dat christen-democratische partijen in Europa tot stand hebben gebracht, is ook in ernstige problemen geraakt waarvoor geen voor de hand liggende oplossing is.

Ik ben nu overigens bezig aan een boek over biotechnologie, waarin ik juist het soort morele problemen wil bespreken, die de voortgang van dit onderzoek oproept voor menselijke waarden en menselijke waardigheid. Ik ben geen blinde pleitbezorger van markten of technologie. Ik probeer slechts realistisch te zijn over wat tot stand kan worden gebracht via moderne instituties.

Nogmaals mijn verontschuldiging dat mijn antwoord zo lang op zich liet wachten.

Francis Fukuyama